

جلوه‌های حماسی، ملی و مذهبی در نگاره‌های خاوران نامه مکتب شیراز

□ زهرا شریعت
□□ لیلا زینلی

چکیده

در تاریخ سرزمین ایران، حماسه پهلوانان و قهرمانان بسیاری چه در اساطیر کهن و چه در وقایع تاریخی، نقش بسته است. حماسه‌ها که توصیفگر تاریخ، فرهنگ و آیین سرزمین ایران است خود سراسر صحنه‌ی دلاوریها، رزمها، شادی‌ها و غمهای مردانی است که هر کدام نمونه، نماد و سمبلی از ویژگیهای برتر هستند. در وجهی دیگر ایران در طول تاریخ ۱۴۰۰ ساله از صدر اسلام، محل و مأوایی برای دوستداران پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان بوده است. این مهر و علاقه، مردم ایران را بر آن داشت تا در کنار قهرمانان اسطوره‌ای خود، برترین پهلوان نامدار عالم، یار و یاور پیامبر اکرم (ص)، حضرت علی مرتضی (ع)، و دلاور سپاه اسلام را هرگز فراموش نکنند. وجه مشترک قهرمانان کهن ایران و دلاوران مسلمان، پاک کردن این سرزمین از پلیدی، بدی و اهریمن است. این عناصر در اشعار ابن‌حسام خوسفی در مثنوی خاوران نامه به زیبایی قابل مشاهده است. این مثنوی و نسخه مصور آن که به لحاظ ادبی و هنری، مشهورترین مثنوی شیعی است و به زندگانی و دلاوری‌های حضرت علی (ع) می پردازد، متعلق به مکتب شیراز در دوران ترکمانان در سده پانزدهم/ نهم است. این نسخه دارای ۱۵۵ قطعه نقاشی است که اینک ۱۱۵ قطعه آن در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می شود.

اهداف مقاله:

۱- تطبیق و مقایسه تا نمادها و جلوه‌های حماسی، ملی و مذهبی موجود در نگاره‌های خاوران نامه با نمونه‌های مشابه در شاهنامه فردوسی
۲- شناخت ویژگی‌های هم‌سان مضمونی در دو نسخه خاوران نامه و شاهنامه فردوسی
۱۴ نگاره از نسخه خطی خاوران نامه انتخاب شده‌اند. این مقاله به روش تاریخی، تحلیلی و توصیفی با استفاده از اطلاعات منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

سئوالات مورد نظر:

- ۱- جلوه‌های حماسی، ملی و مذهبی نسخه خطی خاوران نامه کدام است؟
- ۲- وجوه اشتراکی عناصر حماسی، ملی و مذهبی این نسخه با شاهنامه فردوسی چیست؟

واژگان کلیدی: نگارگری مکتب شیراز، خاوران نامه، مضامین مذهبی، ملی و حماسی، امام علی (ع)، شاهنامه

□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۳/۲۰
□ تاریخ پذیرش: ۸۸/۶/۱۰

□ محقق هنر اسلامی Zahra@gmail.com
□ محقق هنر اسلامی Zainali@gmail.com

مقدمه

حماسه، شعر یا منظوم های است مبتنی بر توصیف و تعریف اعمال پهلوانی، مردانگی، دلاوری، وطن دوستی و بزرگی های قومی، علیه دشمنان و بیگانگان و بیان سرافرازی یک ملت؛ و طبیعی است که در زمان اشغال یک سرزمین توسط نیروهای بیگانه، مجموعه ای از داستان ها با منش های پهلوانی و قهرمانی، جهت ارج و قرب نهادن به صفات دلیرانه جنگاوران و یلان و نشان دادن مظاهر شر و فساد دشمن، در بین مردم، دهان به دهان نقل شود.^۱

یکی از کتب حماسی ادبیات اسلامی و مذهبی در ایران، خاوران نامه، در باب امام شیعیان حضرت علی (ع) است. داستان هایی که مبتنی بر حوادث تاریخی، جنگ های ایشان در حیات پیامبر (ص) و هنگام خلافت و شجاعت ها و دلاوری های اوست. این اثر که در دوران حکومت ترکمنان قره قویونلو و آق قویونلو در ایران به نگارش درآمده کاملاً جنبه شیعی دارد.

حاکمان ترکمنی علیرغم مذهب سنی و گاه تمایلات شیعی خود، به جهت کسب حمایت های علمای شیعی و سیاسی و در جلب رضایت عامه مردم در جهت بسط و گسترش هنرها، بر اساس نظر شیعیان، کوشش های فراوانی کردند. از این روی در نگاره های این دوره، از عناصر مذهبی همچون مسجدها، مناره ها، برپایی نماز، تصویرسازی ائمه معصومین (ع) با هاله های نورانی، کتیبه های قرآنی و دیگر عناصر و نشانه های شیعی استفاده شده و این نشانگر مجاز بودن شیعه گرایی در آن زمان بوده است.

زندگانی حضرت علی (ع) به عنوان یک قهرمان مسلمان یکی از رایجترین مضامین تصویرسازی بوده است. چرا که حضرت علی (ع) همواره به عنوان یکی از شجاعترین و قویترین مردان و پرچمدار سپاه اسلام مطرح بوده و هست. در تمام فرهنگ ها و جوامع روایت های قهرمانی را می توان یافت. نویسندگان مسلمان توانایی خارق العاده ای همراه با تمایلات روحانی در وصف این قهرمانان از خود نشان داده اند. این قهرمانان بدون آن که الزاماً به یک قدرت بالاتر وابسته باشند توانمندی انسانی خود را کسب کرده اند، در حالی که قهرمانان مذهبی در دنیایی زندگی می کردند که از یک الگوی الهی پیروی کرده و هدف زندگی ایشان نمایاندن و مشخص کردن نشانه های خداوند بوده است.^۲

در این مقاله جهت رسیدن به جلوه های حماسی، ملی و مذهبی نگاره های خاوران نامه، شاخصه های هنری و مذهبی مکتب نگارگری شیراز سده ی پانزدهم/ نهم و خاوران نامه اثر حماسی، ملی و مذهبی سده ی پانزدهم/ نهم و با نگاره های شاهنامه فردوسی، مورد مقایسه قرار می گیرند.

شاخصه های هنری و مذهبی مکتب نگارگری شیراز، سده پانزدهم/ نهم

خطه فارس از یورش ویرانگرانه مغول در امان ماند و شیراز مرکز تجمع هنرمندانی گردید که با سنت های هنری پیش از مغول آشنایی کافی داشتند. از اوایل سده ی چهاردهم/ هشتم کارگاه های شیراز تحت حمایت امیران اینجو فعالیت وسیعی را در مصورسازی متون ادبی آغاز کردند و بدین سان مکتب شیراز سنت پیشین نقاشی ایرانی را تداوم بخشید.^۳

پس از ورود تیمور گورکانی به ایران در اواخر سده ی چهاردهم/ هشتم در اکثر نواحی ایران شیرازه امور از هم گسیخت و بسیاری از مردم بی خانمان شدند، اما با علاقه ای که شاهرخ پسر تیمور و فرزندان او به آبادانی و تربیت هنرمندان و رعایت حال رعیت داشتند، اوضاع اجتماعی ایران تا حدودی به وضع سابق بازگشت و شرایط برای هنرمندان و ادیبان مساعدتر گشت.^۴

پسران شاهرخ - بایسنقر، ابراهیم سلطان و برادرش الغ بیگ - به ترتیب کارگاه های خود را در هرات، شیراز و سمرقند برپا کردند. ولی پیش از این ها، نواده دیگر تیمور به نام اسکندر سلطان، حامی نسخه های خطی سده ی پانزدهم/ نهم، برجسته ترین هنرمندان زمان را در شیراز گرد هم آورد.^۵

در نیمه نخست سده ی پانزدهم/ نهم دو قوم ترکمن آق قویونلو و قراقویونلو نواحی باختری ایران را به تصرف درآوردند و در نیمه دوم سده ی پانزدهم/ نهم یعنی در سال ۸۵۶/۱۴۵۲ شیراز به دست ترکمنان افتاد. ترکمنان به پیروی از تیموریان، در تبریز، بغداد و شیراز کارگاه های سلطنتی برپا کردند. در این کارگاه ها شیوه هایی متأثر از مکتب هرات و با خصوصیات متفاوت پدید آمد و از مشخصه های بارز آن پیکرهای خپل، چهره های گرد با ابروان قوس دار، دهان و بینی کوچک و مناظر غریب و خیالی بود. پس از تسلط ترکمنان بر شیراز در سبک کتاب نگاری غیردرباری این شهر نیز تحولی پدیدار شد. سبک تازه با ویژگی هایی چون طراحی و ترکیب بندی بی پیرایه و استفاده از مناظر طبیعی و معماری نسبتاً ساده، برای تولید نسخه های متعدد کاملاً مناسب بود.^۶

با استناد به منابع تاریخی، درباره گرایشات مذهبی ترکمنان می توان گفت در میان قراقویونلوها گرایشات مذهبی شیعی وجود داشته است و برخی از محققان آنان را پیشگام جنبش شیعی صفویه

۱- سیدجعفر حمیدی، رستم افسانه حقیقت، مقالات ادبی، انجمن ادبی شفیقی، برگرفته از پایگاه انجمن، ۴۵، ۱۱، ۸۶/۱۲/۲۷، <http://www.shafiqhi.com/forum/showthread.php>

۲- مهناز شایسته فر، عنصر الوهیت در نگارگری عصر تیموری، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، به اهتمام محمد خزایی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۷.

۳- رویین پاکباز، نقاشی ایران از دیروز تا امروز، نشر نارستان، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۶۸.

۴- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمنان، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، شماره ۴، تابستان، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۱۰۴.

۵- رویین پاکباز، نقاشی ایران از دیروز تا امروز، پیشین، ص ۷۱.

۶- همان ص ۷۷.

در منطقه دانسته‌اند. بنابراین در این دوران، اشعار مذهبی شکوفایی خاصی یافتند. از این رو سرودن مثنوی نیز بسیار رایج شد و شاعران مثنوی سرای پیشین مورد توجه قرار گرفتند. یکی از آثار معروف این دوره، مثنوی حماسی خاوران‌نامه، سروده ابن حسام است که روایت فتوحات و زندگی علی بن ابی طالب (ع) است و مشهورترین مثنوی شیعی به شمار می‌آید.^۷

این نسخه مصور مربوط به مکتب شیراز و دوران ترکمنان، نسخه خاوران‌نامه است. این کتاب در سال ۸۳۰/۱۴۲۶ به نظم درآمده و بین سال‌های ۱۴۸۶-۸۹۱/۱۴۵۰-۸۵۴ مصور شده است. انسان‌های ترسیم شده در این کتاب درشت‌اندام، نیرومند و دارای سرهای بزرگ هستند و از رنگ‌های روشن در آن استفاده شده و دور سر حضرت علی (ع) هاله‌ای مقدس و طلایی نقش بسته است.^۸

برخی از این نگاره‌ها تاریخ ۸۸۲/۱۴۷۷ دارد و به امضای فردی به نام فرهاد است که این امضا نخستین امضای یک نقاش بعد از امضای جنید نقاش بغدادی است.^۹

خاوران‌نامه اثر حماسی، ملی و مذهبی سده‌ی پانزدهم/ نهم

خاوران‌نامه اثر شمس‌الدین محمد بن حسام‌الدین حسن فرزند شیخ شمس‌الدین زاهد در قصبه خُسف^{۱۰} است که در سال ۸۳۰/۱۴۲۶ نوشته شده است. ابن حسام اثر منظوم خود را در بحر متقارب مثنوی مقصور یا محذوف- بحر شاهنامه فردوسی و اشعار حماسی- با ۲۲۵۰۰ بیت به نظم درآورده است. خاوران‌نامه داستان جنگ‌ها و دل‌آوری‌های حضرت علی (ع) و یاران آن حضرت مانند مالک اشتر، ابوالمحرز، عمرو بن معدی کرب، عمرو بن امیه است که نام‌های آنان در جنگ‌های صدر اسلام و جهان‌گشایی‌های خلفا مکرر آمده است. این اثر شامل جنگ‌های حضرت علی (ع) و سرداران آن حضرت با قباد (شاه خاوران) و دیگر پادشاهان بت‌پرست، مانند طهماس شاه و صلصال شاه است. این جنگ‌ها برای ترویج اسلام و برانداختن کفر در خاور برپا شد. چون هدف این داستان‌ها تحکیم ایمان مردم و برانگیختن حس تحسین شیعیان و دوستان آل علی (ع) بوده است، بنا به پسند عوام در آن روزگار در کنار حوادث تاریخی، گاه سخن از جنگ با اژدها و دیو و جن می‌رود که معمولاً لازمه آثار حماسی است.^{۱۱}

در باب منظومه حماسی خاوران‌نامه باید گفت که علاوه بر هنر‌نمایی‌ها و ذوق آزمایی‌های ابن حسام در این منظومه، آن‌چه برای وی فضل جداگانه به شمار می‌آید، این است که او نخستین شاعری است که در باب شرح و توصیف جنگ‌های حضرت علی (ع) و سردارانش به سخن‌سرایی پرداخته است و نیز بنا به نوشته محققان «خاوران‌نامه‌ی» او آخرین تقلید مهم و قابل‌ذکری است که از «شاهنامه فردوسی» به عمل آمده است.^{۱۲}

در بیشتر داستان‌های حماسی، موضوع اصلی و شاه‌بیت آن‌ها، بیان زندگی افتخارآمیز مولای متقیان علی (ع) و یاران باوفای آن حضرت بوده است. مایه اصلی این قبیل داستان‌ها، از حوادث تاریخی گرفته شده و شاخ و برگ‌هایی از حوادث خیالی بر آن‌ها افزوده شده است.^{۱۳}

آن‌چه خاوران‌نامه را از حیث ادبی بی‌بدیل و اعجاب‌انگیز و در میان سایر آثار شعری، ماندگار می‌نماید، هنر شاعری ابن حسام در توصیف صحنه‌های رزمی و به‌ویژه بزمی آن است. او در جای‌جای منظومه از فنون ویژه ادبی همچون مبالغه و اغراق و دیگر صنایع ادبی- که لازمه یک اثر حماسی است، بهره می‌برد. یکی از مضامینی که در توصیف داستان‌ها و مطالب این کتاب، بیان آن خالی از لطف نمی‌نماید، گرایش به خرد و خردورزی است. مقوله‌ای که در بسیاری از آثار ادبی، که پیام حکمی و اخلاقی داشته یا حاوی عبرت‌آموزی از دنیا هستند، جلب توجه می‌نماید.^{۱۴}

حکایات اسطوره‌ای و افسانه‌ای می‌تواند از منطق زمان و مکان خارج باشد. به عبارت دیگر، افسانه و اسطوره بی‌مکان و بی‌زمان است. مواجهه حضرت علی (ع) با قباد و طهماسب، حکایت از زمان‌شکنی دارد. زیرا این دو شخصیت در زمان آن حضرت نمی‌زیستند حضور امام علی (ع) در سرزمین خاور (ایران، هند و ...) حکایت از بی‌مکانی است، چنین بی‌زمانی و بی‌مکانی در «خاوران‌نامه» دیده می‌شود.^{۱۵}

قدیمی‌ترین نسخه خطی خاوران‌نامه که همزمان با زندگی شاعرش مصور شده و تدوین یافته است شامل ۶۴۵ ورق- که در اصل ۶۸۵ ورق بوده است- با کاغذ ختایی به قطع ۲۷/۵ × ۳۸/۵ سانتی‌متر است که در حال حاضر در کتابخانه کاخ گلستان تهران نگاه‌داری می‌شود. اوراق کتاب را با جلد سوخته جدول‌بندی شده و در عین حال ساده با تیماج مشکی متمایل به قهوه‌ای جلد کرده‌اند. این نسخه در اصل دارای ۱۵۵ قطعه نقاشی بوده که اینک ۱۱۵ قطعه می‌باشد و ۴۰ قطعه دیگر در کتابخانه‌ها، مؤسسه‌ها و مجموعه‌داران اروپایی و امریکایی پراکنده است. ورق اول کتاب مرمت شده و مزین به شمشه‌ای مذهبی است که در متن طلایی وسط آن، به قلم ثلث با سفیدآب، عبارت

۷- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمنان، پیشین، ص ۱۰۷.

۸- سید عبدالمجید شریف‌زاده، تاریخ نگارگری در ایران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، تهران ۱۳۷۵، ص ۹۸.

۹- سعید انواری، مقدمه کتاب خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی بیرجندی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۱، صص ۲۹-۳۰.

۱۰- خوسف شهرکی قدیمی است، از توابع شهرستان بیرجند (در چهل کیلومتری جنوب‌غربی بیرجند)، جلگه‌ای آباد و پر نعمت.

۱۱- سعید انواری، مقدمه کتاب «خاوران‌نامه» ابن حسام، پیشین، ص ۲۱.

۱۲- حمید الله مرادی، تازیان‌نامه پارسی، خلاصه خاوران‌نامه، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۲، ص ۱۲.

۱۳- سعید انواری، مقدمه کتاب «خاوران‌نامه» ابن حسام، پیشین، ص ۲۰.

۱۴- حمیدالله مرادی، تازیان‌نامه پارسی، پیشین، صص ۱۶ و ۱۳.

۱۵- عباس خائفی، واقعیت اسطوره در شعر ابن حسام خوشفی، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند، انتشارات دانشگاه فردوسی، سال اول، شماره ۱، ۱۳۸۰، صص ۵۴-۵۳.

خاورنامه نوشته شده است؛ صفحه‌های دوم و سوم نیز سرلوحه‌های مذهب و جدول‌های زرین دارد. در هر یک از این صفحات، به‌طور متوسط ۱۸ بیت با خط نستعلیق کتابت و بین سطرها طالاندازی شده است.^{۱۶} احتمالاً این نسخه توسط حامی ثروتمندی، برای به حقانیت رسانیدن آن در دیدگاه مردمان شیعه تحت حاکمیتش، مصور شده است. در نسخه مذکور، طلا به صورتی وافر به کار رفته و نه تنها در هر صفحه‌ای از متن بلکه در هر نقاشی از خطوطی استفاده شده است که اشعار را به چهار ستون تقسیم می‌کند.^{۱۷}

ابن حسام خوشفی که او را به جهت تقلید از شاهنامه فردوسی، «فردوسی ثانی» لقب داده‌اند، مثنوی حماسی، مذهبی خود را با حمد و ثنا و مناجات حضرت حق آغاز کرده^{۱۸} و به نعت رسول خدا (ص) و آل گرامیش (ع) می‌پردازد. پس از مقدمات، در آغاز کتاب به داستان اصلی خاوران‌نامه اشاره می‌کند و بدین ترتیب داستان آغاز می‌شود و به جنگ‌ها و مأموریت‌های جنگی هر یک از دلاوران اسلام اشارت‌ها می‌رود.^{۱۹}

جلوه‌های حماسی، ملی و مذهبی در نگاره‌های خاوران‌نامه

حماسه در لغت به معنای دلاوری و شجاعت است و در اصطلاح داستانی منظوم است که مضمون آن قهرمانی و پهلوانی یک قوم یا یک ملت در گذشته‌های دور است که حوادث خارق‌العاده و اسطوره‌ای در آن جریان دارد. این داستان‌ها به نخستین دوره‌ها و شکوفایی تمدن آن قوم یا ملت باز می‌گردد. حماسه ملی ایران آمیزه‌ای است از اسطوره و تاریخ، انبوهی از داستان‌های پهلوانی ایران باستان که بیشترشان پیشینه اساطیری دارند. گونه‌های جدید و نو نیز در دامان افسانه‌های کهن پرورش یافته‌اند؛ و برخی اخبار پراکنده تاریخی، که آن‌ها نیز اغلب با افسانه آمیخته و به شیوه حماسی بازگو شده‌اند.^{۲۰}

محققان منظومه‌های حماسی را به دو نوع تقسیم کرده‌اند: دسته اول منظومه‌های حماسی طبیعی و ملی است که شامل حماسه‌های اساطیری و پهلوانی و حماسه‌های تاریخی‌اند و دسته دوم منظومه‌های حماسی مصنوع است. در کنار حماسه‌های اساطیری و پهلوانی حماسه‌های مذهبی و عرفانی نیز شکل گرفته است که در آن‌ها داستان بر مبنای اصول دینی می‌باشد. منظومه خاوران‌نامه نیز از حیث موضوع یکی از حماسه‌های منظوم ایرانی است که قهرمان داستان‌های آن، حضرت علی (ع) اولین پیشوای شیعیان است. محور داستان‌های حماسی مضامین ملی، مذهبی و آیینی یک قوم یا ملت است. این نمادها هرگز از هم جدا نبوده‌اند.

در بحث اصلی که بررسی نمادهای حماسی، ملی و مذهبی در نگاره‌های خاوران‌نامه است ابتدا با تقسیم‌بندی نگاره‌ها این نمادها بررسی شده و در صورت امکان مقایسه‌ای صورت گرفته است. با نمادها و عناصر حماسی، ملی و مذهبی در شاهنامه فردوسی، بزرگترین حماسه ادبی ایران.

داستان‌های خاوران‌نامه حول پهلوانی‌ها و رشادت‌های حضرت علی (ع) و اصحاب ایشان در برابر دشمنان و کفار است و شامل داستان‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای که در آن‌ها حضرت علی (ع) را در مصاف با موجودات افسانه‌ای، ازدها و مکان‌ها و موجودات عجیب نشان می‌دهد، نبردها و دلاوری‌های حضرت علی (ع) و یاران ایشان در صحنه‌های جنگ و نبرد و وقایع تاریخی و داستان‌هایی که در کنار صحنه‌های جنگ و نبرد بوده و مضامینی اجتماعی، مذهبی و اخلاقی دارد. با این تقسیم‌بندی نمونه‌هایی از هر یک از این داستان‌ها بررسی می‌شود.

بار دیگر سخن از برگزیده‌ترین بندگان خداست، او که برتر از وصف، برتر از اندیشه و والاتر از جوهر کلام است. او که شاعران در مدح او شعرها سروده‌اند^{۲۱}، چه بسا شعر نیز یارای توصیف او را ندارد.

حضرت علی (ع) شخصیتی عظیم و متعالی داشت. این شخصیت در طول اعصار مختلف، شاید به ظاهر یک فرد و یک شخصیت متعالی معرفی شده است، اما از نظر ابعاد و تنوع سجایا و کثرت ویژگی‌ها معادل یک امت است. این ویژگی‌های شخصیت امام علی (ع) باعث شده که او در تاریخ به شخصیتی اسطوره‌ای مبدل گردد. چرا که اسطوره در برگیرنده مجموعه‌ای از شخصیت‌ها، احساس‌ها، مظاهر، زندگی‌ها، پیوندها و هم‌چنین روابط انسانی در حد اعلائی آن است. در طول تاریخ هنر اسلامی نیز همواره به طرق مختلفی به وجه اسطوره‌ای شخصیت حضرت علی (ع) پرداخته است که بارزترین آن هنر نگارگری است. نگارگران مسلمان با سرسپردگی به ولایت علی (ع) و مصورسازی نسخ مربوط به حیات او همواره کوشیده‌اند نه تنها بُعد حقیقی شخصیت اسطوره‌ای آن امام را نشان دهند، بلکه با مصور کردن وقایع آمیخته به افسانه توانسته‌اند این بعد را زنده نگهدارند.^{۲۲}

۱۶- سعید انواری، مقدمه خاوران‌نامه ابن حسام، پیشین، صص ۶-۷.

۱۷- مهناز شایسته‌فر، هنر شیعی در دوران تیموریان، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۱، صص ۸۸-۸۶.

۱۸- نخستین برین نام دلگشای سخن نقش بستم به نام خدای خداوند هوش و خداوند جهان خداوند بخشنده مهربان یگانه خداوند بالا و پست گواه بود بر هستیش هر چه هست سپهر و زمین و زمان آفرین دل و دانش و هوش و جان آفرین

۱۹- سعید انواری، مقدمه خاوران‌نامه ابن حسام، پیشین، صص ۲۴-۲۲.

۲۰- سید عبدالله مهاجرانی، حماسه فردوسی، نقد و تفسیر نامورنامه، پیشین، ص ۲۴۲.

۲۱- شهریار شیرین سخن در مدح او چنین می‌سراید:

علی ای همای رحمت تو چه آیتی خدایا

که به ما سوا فکندی همه سایه هما را

دل اگر خداشناسی همه در رخ علی بین

به علی شناختم من به خدا قسم خدایا

در نقلی دیگر خواجوی کرمانی شاعر نام‌آور سده چهاردهم/ هشتم

در دیوان اشعار خود صفحه ۱۳۰ چنین گفته است:

آن دسته‌بند لایستان هل آتی

و آن قلعه‌گیر عرصه میدان لافتی

کرار بی فرار و خداوند ذوالفقار

قتال عمر و عنتر، داماد مصطفی

بجر محیط را به دل و دست او قسم

عرش مجید را به سر کویش التجا

۲۲- فاطمه صداقت، خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان،

دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، تابستان، تهران، موسسه

مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، صص ۱۱۲-۱۰۹

در خاوران‌نامه نیز داستان‌هایی نقل شده است که بعدی اسطوره‌ای و افسانه‌ای داشته و ریشه در اعتقادات و آیین‌های گذشتگان دارد و در آن‌ها سخن از جنگ حضرت امیر (ع) با اژدها و دیو و جن و حوادث خیالی می‌رود که لازمه آثار حماسی است.

مضامین اسطوره‌ای، افسانه‌ای

در بحث مربوط به مضامین اسطوره‌ای و افسانه‌ای ۴ تصویر مورد بررسی قرار می‌گیرد که اولین نگاره (تصویر ۱) نبرد حضرت علی (ع) با اژدها را نشان می‌دهد. این نگاره از لحاظ مضامین حماسی و اسطوره‌ای حائز اهمیت است. اژدها جانوری است عظیم‌الجثه، فراخ، بسیار دندان و طویل که در بسیاری از داستان‌های عامیانه به عنوان مظهر شر، حضور یافته است و تقریباً در همه موارد قهرمان داستان بر او پیروز می‌شود. نبرد میان قهرمان و اژدها، در واقع تعبیر دیگری است از کشمکش انسان، برای نیل به خود آگاهی. در این جا نیروهای کیهانی شر به صورت اژدها و سایر عفریت‌ها نمودار می‌شوند. ریشه واژه اژدها و ضحاک شاهنامه یکی است.^{۲۳} به باور عوام در سده‌ی پانزدهم/نهم، اژدها و سایر موجودات افسانه‌ای شاید در زمره واقعیات قطعی و مسلم به حساب می‌آمدند. این موجودات که غالباً مظهر شر^{۲۴} نیز بوده‌اند می‌بایست به دست نیکان پروردگار از پای درآیند.^{۲۵} در تصویر ۱ حضرت علی (ع) با هاله‌ای نورانی، عمامه‌ای سفید و پوششی به رنگ آبی و قرمز، سوار بر اسب با ذوالفقار ضربه‌ای سخت بر اژدها وارد آورده و یاران آن حضرت در حال نظاره این صحنه هستند. فردی در سمت راست تصویر پرچمی را به دست دارد که در اکثر نگاره‌های خاوران‌نامه در بالای صفحه در اهتزاز است و نشان پیروزی حق علیه باطل می‌باشد. در این نگاره امام علی (ع) به عنوان برگزیده‌ترین بندگان، پیشوا و پهلوان اسلام با شمشیر خود علیه پلیدی و شر در مبارزه است و آن را نابود می‌کند. در تصویر، عنصر منفی یعنی اژدها، در سمت چپ و عنصر مثبت یعنی امام علی (ع) در سمت راست قرار دارند.

تصویر ۱ نبرد امام علی (ع) با اژدها.

۲۳- محمد جعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶، ص ۱۰۵.
 ۲۴- به باور ایرانیان پیش از اسلام و آیین زرتشت، موجوداتی همچون اژدها و دیو، مظهر شر و بدی و نشانه اهریمن زشت‌کردارند. در شاهنامه فردوسی نیز پهلوانان، جنگ‌هایی نام‌آور با دیوان و اژدها داشته‌اند، همچون جنگ رستم و دیو سفید در هفت‌خوان رستم.
 ۲۵- سعید انواری، مقدمه خاوران‌نامه، پیشین، صص ۲۱-۲۲.

از ویژگی‌های سبک ترکمان که در نگاره‌های نسخه‌های خاوران نامه به خوبی دیده می‌شود، استفاده از رنگ‌های غنی و مهیج و طراحی سنجیده است، که کل عناصر موجود در آن نقاشی را به صورت اجزایی از یک طرح کمابیش تزیینی نمایش می‌دهد، پیکره‌هایی با ابهت اما لاغر اندام، سرهای بزرگ، حالت و چهره‌های پرهیجان و پس‌زمینه‌ای از انبوه گیاهان و نباتات و با سایه‌های متنوعی از زرد و سبز، از خصوصیات این نسخه خطی است.^{۲۶}

در حماسه کهن ایرانیان یعنی شاهنامه از پهلوانان بسیاری از جمله گرشاسب، رستم، بهرام گور و اسفندیار، به عنوان پهلوانان اژدهاکش یاد شده است. اسفندیار شاهزاده کیانی در سومین خوان به نبرد با اژدها می‌پردازد. در یکی از نسخه‌های شاهنامه تیموریان مربوط به مکتب شیراز به تاریخ ۱۴۴۰- ۱۴۳۵/۸۴۴-۸۳۹ اسفندیار را در حال کشتن اژدها نشان می‌دهد. او در این نگاره اژدهایی را که از دهانش آتش بیرون زده است می‌کشد، بدین صورت که جعبه‌ای را که شمشیر از هر طرف آن بیرون زده است در یک ارباب قرار داده و خود به داخل آن رفته و با اژدها می‌جنگد. اسفندیار شاهزاده‌ای است که از کودکی مورد عنایت و احترام زرتشت بوده و با جنگ‌ها و رشادت‌های خود آیین زرتشت را در سراسر ایران می‌گستراند. او نیز همچون رستم، هفت‌خوان را می‌گذراند و علیه ظلم و پلیدی مبارزه می‌کند. در مقایسه این دو داستانی که نگاره‌های آن توصیف گردید، هر دو شخصیت حضرت علی (ع) و اسفندیار در صورت ظاهر شده‌اند، مردانی که در روزگار خود در جهت گسترش آیین و شریعت الهی و حمایت از پیامبر خدا (ص) مبارزه و کفر و پلیدی را نابود کرده‌اند.^{۲۷}

اسطوره، دین و حماسه به میزان سه رکن اساسی روح یک قوم و ملت در اشعار شاهنامه به چشم می‌خورند. از آن‌جا که خرد مبنای اندیشه و سخنان فردوسی در شاهنامه است او هیچ‌گاه نمی‌تواند داستان‌هایی غیر خردمندانه بگوید.

در نگاره دیگر (تصویر ۲) حضرت علی (ع) را در مبارزه با موجودات افسانه‌ای- دیوان و جنیان- نشان می‌دهد. دیو در نزد هند و اروپاییان به معنی خدا است ولی در ایران از زمان آغاز دوره مزدپرستی، دیو، نشان از شرک و اهریمن بوده است.^{۲۸}

در این نگاره حضرت علی (ع) دیوان را که نشان از شرک و پلیدی هستند از پای در آورده است و در جهت مقابل ایشان فرشتگان و یاران و سپاهیان آن حضرت در حال نظاره هستند.

در نگاره‌ای مشابه در شاهنامه، رستم به جنگ با دیوان رفته و با آنان مبارزه می‌کند. رستم برترین آفریده فردوسی، قهرمان شاهنامه و یگانه نماینده و نماد توده‌های ایرانی است. او برای نجات و یاری پادشاه ایران، کیکاووس، که در سرزمین مازندران^{۲۹} (سرزمین دیوها) اسیر است روان می‌شود و در طی هفت مرحله خطرناک هفت آزمایش را پشت سر می‌گذارد و در خوان هفتم دیو سپید (سالار و رئیس لشکر دیوان) را می‌کشد.

فردوسی در اشعار خویش جهان را صحنه تاخت و تاز، دلاوری‌ها و جوانمردی‌های پهلوانان و گردن‌افرازان ملتی کرده است که در مرکز و قلب آن جای دارند و دیگر ملل و اقوام در کنار و حاشیه آن هستند.^{۳۰}

در دو شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی مربوط به دوران تیموری و صفوی، نگاره‌هایی با موضوع کشتن دیو سپید به دست رستم ترسیم شده است. در هر دو نگاره رستم با کلاه‌خود و زره، دیو سپید را درون غاری به وسیله خنجر از پای درمی‌آورد. در حالی که در نگاره خاوران‌نامه حضرت علی (ع) با شمشیر بی‌مانند خود ذوالفقار تمامی دیوان را از پای در آورده است. در نگاره خاوران‌نامه، حضرت علی (ع) در بالاترین نقطه نگاره در سمت چپ در فضایی باز با چهره و اندامی درشت ترسیم شده است و گویا بر تمامی صحنه تسلط دارد. در حالی که در دو نگاره شاهنامه رستم را درون غار و در حال جنگی تن به تن با دیو نشان داده شده است. در هر دو داستان جایگاه دیوان در کوه و غار است، در داستان خاوران‌نامه نیز چنین توصیف شده است.^{۳۱} شخصیت‌های هر دو داستان برجسته و مورد احترام هستند و در مقابل پلیدی و بدی می‌جنگند. پهلوانانی که نیرو و قوت بازویشان امیدبخش سپاهیان است.^{۳۲}

در نگاره بعدی (تصویر ۳) نیز حضرت علی (ع) را در مبارزه با موجودات افسانه‌ای و سحر و جادو نشان می‌دهد. براساس داستان نقل شده در این نگاره حضرت علی (ع) صندوقی که به وسیله دیو جادو شده است را گشاده و تحفه‌ای که حضرت سلیمان در آن نهاده است را می‌یابد و یادی از آن حضرت که در زمان او تمامی دیوان و پریان به امر و فرمان ایشان بودند، می‌کند.

یک بار دیگر مبارزه با پلیدی و اهریمن و سعی در به تسخیر کشیدن روح نیک موضوع اصلی نگاره می‌باشد. حضرت علی (ع) با جامه‌ای فاخر، هاله‌ای نورانی و شمشیر ذوالفقار صندوقی را که جادو در آن بوده است می‌شکافتد و یاران آن حضرت در اطراف با شگفتی در حال نظاره هستند.

۲۶- همان، صص ۳۰-۲۹.

۲۷- ر.ک به شیلا کنای، نگارگری ایرانی، مهناز شایسته‌فر، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ج اول، ۱۳۸۱، ص ۵۵.

۲۸- محمد جعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها، پیشین، ص ۳۷۱.

۲۹- برخی ریشه نام مازندران را آمیخته از ماز به معنی بزرگ و نیز میانه، ایندیرا- بزرگترین خدای هندیان- و ران به عنوان پسوند مکان حدس زده‌اند. در نتیجه مازیندیران را به معنای جایگاه دیو بزرگ، ایندیرا می‌دانند. گواه آن را هم این موضوع دانسته‌اند که در آن از مازندران به عنوان جایگاه دیو سپید نام برده و ایندیرا را کوهی دانسته در میانه این سرزمین (برگرفته از پایگاه ویکی پریا شاهنامه فردوسی، ۱۰، ۵۰، ۸۶/۱۲/۲۰، <http://fa.wikipedia.org/wiki>)

۳۰- نارملا لطیفیان، بررسی ویژگی‌ها و مطالعه تطبیقی نگاره‌های ایرانی در دوران تیموری و صفوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مهناز شایسته فر، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱، ص ۱۵۶.

۳۱- همه بارشان تازیانه بگفت چو دود از دهانشان همیرفت نف علی را چو دیدند بر کوهسار گرفتند به کف دسته ذوالفقار همه جنگ را بر کشادند جنگ برو کوه دامن بیستند شک همی گشت حیدر بر آن کوهسار پر از کشته از تیغ او کوه و غار ز دیوان بیفکند چندان سپاه که برکوه رفتن نمی‌داد راه

۳۲- جهت دیدن تصاویر ر.ک به: نارملا لطیفیان، بررسی ویژگی‌ها و مطالعه تطبیقی نگاره‌های ایرانی در دوران تیموری و صفوی، پیشین، صص ۲۶۸-۲۵۸.

تصویر ۲ راست، حضرت علی (ع) در مصاف با موجودات افسانه‌ای.

تصویر ۳ چپ، حضرت علی (ع) و گشادن صندوق عجایب.

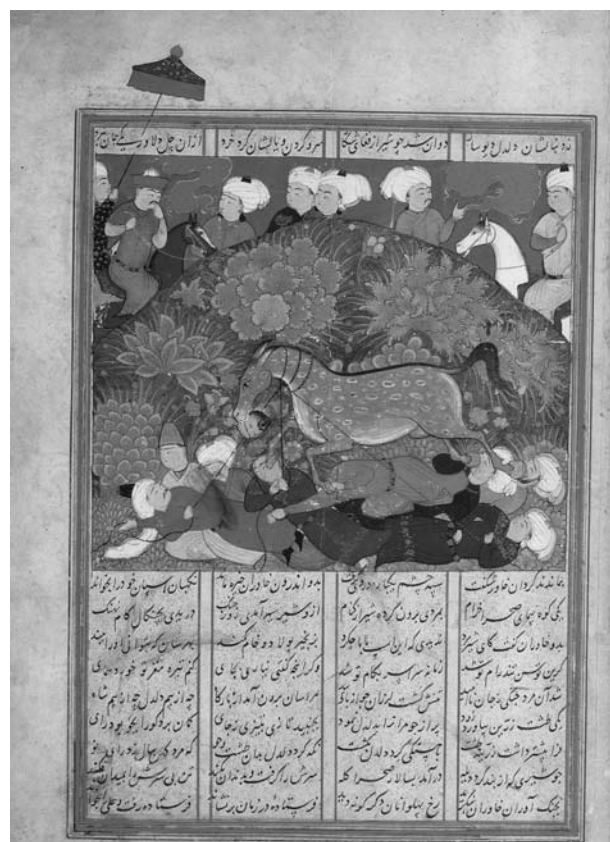
صندوق در مرکز و امام علی (ع) به عنوان نماد خیر و نیکی در سمت راست تصویر ترسیم شده‌اند. در این نگاره‌ها، گویی حضرت امیر با شمشیری که از سوی خداوند و به وسیله پیامبر (ص) بدو داده شده، آن‌چه تصور و خیال پلیدی است را نابود می‌کند. در داستان مشابه در شاهنامه رهام پولادین، پهلوان ایرانی^{۳۳} در جنگ با تورانیان، جادوگر تورانیان را از پای درمی‌آورد. نگاره این داستان متعلق به شاهنامه‌ای از دوره تیموریان است که در آن رهام، جادوگر تورانیان، بازور، فردی را که برف و هوای سرد را برای مقابله و شکست ارتش ایران فرستاده، را پیدا می‌کند و هنگامی که بازور در حال استفاده از چماق است رهام دستش را با شمشیر قطع می‌کند و هوا به حالت طبیعی برمی‌گردد.^{۳۴} در نگاره‌های دیگر در خصوص مضمون اسطوره‌ای و افسانه‌ای، اسب حضرت علی (ع)، دُلْدُل^{۳۵} در حال مبارزه با سپاهیان خاور تصویر شده است. درباره اسب افسانه‌ای حضرت علی (ع) که مترادف آن در اسطوره‌های ایرانی همان رخسار رستم است، حکایت‌های فراوانی به زبان تصویر وجود دارد. نگاره‌هایی که قدرت بدنی و توانایی هوشی این اسب را در قالب ماجراها به تصویر کشیده‌اند.^{۳۶} اسب از روزگاران باستان در ایران با توجه به این که هند و اروپاییان و آریایی‌ها نخستین اقوامی بودند که اسب را اهلی کردند، مورد توجه بوده و به صفاتی همچون تند، تیز، چالاک، دلیر و پهلوان موصوف بوده است. در چشم ایرانیان و رزم‌آوران، داشتن اسب نشانه اشرافیت و امتیاز بوده است. بدون شک برای مردان بزرگ، در داستان‌های اسطوره‌ای، همچون رستم و روایات تاریخی، همچون علی مرتضی (ع)، داشتن مرکبی خوب و مناسب که آن‌ها را در سخت‌ترین لحظات (به خصوص در جنگ‌ها) همراهی کند بسیار حائز اهمیت است.

در این نگاره (تصویر ۴) دُلْدُل به تنهایی با قوم کافر می‌جنگد و آن‌ها را مغلوب می‌سازد و هیچ نشانه‌ای از حضور شخص حضرت علی (ع) در تصویر ملاحظه نمی‌شود. نگارگر در این تصویر بر قدرت فوق‌العاده اسب تأکید دارد، چراکه او را در حالی نشان داده که از هر سو مهار شده، اما کوچکترین نشانی از ناتوانی در او دیده نمی‌شود و او به راحتی بر آن‌ها غلبه یافته است.^{۳۷}

۳۳- رهام پسر گودرز از پهلوانان بزرگ شاهنامه است و در زمان حکومت لهراسب از جانب او به حکومت ری و اصفهان تا حدود اهواز منصوب شد. وی در جنگ دوازده رخ، پهلوانی‌ها نمود و «بارمان» تورانی را کشت. نام او در شمار پهلوانان دیگر در شعر فارسی آمده است (محمد جعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان وارده‌ها، پیشین، ص ۴۰۷).

۳۴- ر.ک به شیلا کنیای، نگارگری ایرانی، پیشین، ص ۶۱.
۳۵- دُلْدُل نام ماده قاطری سپید، مایل به سیاه است که مقوقس، حاکم اسکندریه و به روایتی قروه بن عمرو خدای، به حضرت رسول اهدا کرد. در روایات شیعی آمده است که حضرت آن را با چند اسب دیگر به حضرت علی (ع) بخشید که در جنگ‌ها بر آن سوار می‌شد (محمد جعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان وارده‌ها، پیشین، ص ۳۶۰).

۳۶- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی، پیشین، ص ۱۱۵.

تصویر ۴ راست، نبرد دُلْدُل با سپاه خاوران.

تصویر ۵ چپ، گشودن درب قلعه خیبر به دست حضرت علی (ع).

همتای او در داستان‌های شاهنامه رخس رستم است. رخس نیز در تصویری مشابه در خوان اول با شیر مبارزه می‌کند. زمانی که رستم برای نجات کاووس شاه از اسارت دیوان در کوه مازندران عازم می‌شود، او و اسبش مسیری مستقیم ولی مخاطره‌آمیز را انتخاب می‌کنند. رستم جهت رفع خستگی در مرتعی دراز می‌کشد که در واقع خانه شیر است. وقتی رستم به خواب می‌رود شیر بازمی‌گردد و به رخس حمله‌ور شده و سرانجام رخس او را در زیر پاهای خود لگدکوب می‌کند.^{۳۸} باید توجه کرد که، دُلْدُل و رخس دو مرکب و ویژه هستند با خصوصیات منحصر بفرد برای مردانی بزرگ در صحنه تاریخ.

مضامین کارزار و جنگ‌های تاریخی

۵ تصویر بعدی مربوط به وقایع تاریخی و جنگ‌ها است که اولین نگاره (تصویر ۵) که از مهم‌ترین نگاره‌های خاوران‌نامه است واقعه‌ای مشهور را به تصویر می‌کشد که در آن امام علی (ع) دروازه خیبر را می‌گشاید. در جنگ خیبر که میان سپاه اسلام و یهودیان در سال ۶۲۸/۷ در گرفت، حضرت علی (ع) بیمار بود، پیامبر (ص) او را دعا کرد، علی (ع) در کمال صحت و سلامت برخاست و پرچم را به دست گرفت و به میدان جنگ رفت. او که نماد مردان دلاور است، در جنگ‌ها هرگز به دشمن فرصت جنیدن و عکس‌العمل نمی‌دهد.

در این تصویر علی (ع) و یارانش در مقابل قلعه و در مواجهه سپاه دشمن قرار گرفته‌اند. سپاهیان حضرت همه دارای کلاه‌خود و شمشیر و سپر هستند. امام علی (ع) با پوششی معمولی و بدون شمشیر و بدون سلاح جنگی ترسیم شده است. در این جا قدرت، رشادت و توانایی بدنی امام علی (ع) مورد نظر نگارگر بوده، چرا که او را فریه‌تر از سایر نگاره‌ها تصویر کرده است. در این نگاره حتی اسب امام هم دیده نمی‌شود و این گواه و تأکیدی بر توانایی‌های امام علی (ع) به عنوان پهلوان سپاه اسلام است. در بخشی از نگاره بام قلعه در خارج از کادر اصلی قرار داده شده شاید از این طریق، بلندی و نفوذناپذیری آن را نشان می‌دهد که بر اهمیت کار حضرت می‌افزاید.^{۳۹}

این واقعه یکی از بزرگ‌ترین وقایع تاریخ صدر اسلام است که مانند همیشه امام علی (ع)، یاور و حامی پیامبر اسلام در صحنه‌های جنگ و پرچم‌دار اسلام و ستاره سپاه مسلمانان است.^{۴۰}

۳۷- همان، صص ۱۱۶-۱۱۵

۳۸- ر.ک به شیلا کنبای، نگارگری ایرانی، پیشین، ص ۸۰

۳۹- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری

مذهبی، پیشین، صص ۱۱۹-۱۱۷.

تصویر ۶ راست، کمند انداختن کفار به سوی حضرت علی (ع).
تصویر ۷ چپ، حضرت علی (ع) در مصاف با دشمنان.

شخصیت حضرت علی (ع) به جهت ارتباط نزدیک با پیامبر به عنوان پسر عمّ و داماد آن حضرت از لحاظ مذهبی در طول تاریخ و در نزد تمامی مسلمانان چه شیعه و چه سنی حائز اهمیت بوده است و ویژگی‌های منحصر به فرد او، اسطوره‌ای از مردانگی و نمونه بارزی از یک مسلمان راستین ساخته است. مردی که به جهت تمامی خوبی‌هایش دشمنان بسیار دارد.

در نگاره بعدی این بخش (تصویر ۶) حضرت علی (ع) در صحنه‌ای دیده می‌شود که سپاه دشمنان از هر سو کمندی بر انداخته‌اند و حضرت سوار بر اسب خود، سعی در رهایی از کمندها دارد و سپاهیان دشمن را به همراه خود می‌کشد. در این نگاره نیز بر قدرت و قوای بدنی پهلوان سپاه اسلام توجه شده است. دو نیروی فوق‌العاده یعنی حضرت علی (ع) و مرکب ایشان در مرکز تصویر و به صورت درشت‌تر با تمامی جزئیات تصویر شده‌اند. امام علی (ع) در این نگاره با پوششی زیبا و همچون نگاره‌های دیگر با هاله‌ای نورانی که نشانی از قداست و روحانیت آن حضرت است، تصویر شده است و سپاهیان کفر با چهره و حرکاتی عجزگونه در سمت چپ تصویر دیده می‌شوند. بیرق سپاه اسلام برافراشته در بالا و خارج از کادر است. گویی قصد نگارگر این بوده تا سرافرازی و سربلندی سپاه اسلام را در برابر کفر و شکست‌ناپذیری پیشوا و رهبر آن را به تصویر کشد.

نگاره دیگر از بخش دوم (تصویر ۷)، مرد سپاه اسلام را در میدان جنگ و در حال جنگ با کفار و دشمنان نشان می‌دهد. بار دیگر امام علی (ع) با پوششی عادی بدون کلاه‌خود و سپر و زره، سوار بر مرکب و در مرکز نگاره ترسیم شده است، در حالی که با شمشیر بی‌مانند خود ذوالفقار، سپاهیان دشمن را از پای درمی‌آورد و یاران ایشان از سپاه اسلام از پشت در حال همراهی و یآوری آن حضرت در مبارزه با کفر هستند. در بسیاری از داستان‌های خاوران‌نامه همان‌طور که از نامش نیز پیداست، حضرت علی (ع) به عنوان نماد و الگویی از مردان سپاه اسلام در مصاف با شاهان و فرماندهان سرزمین‌های خود و خاور زمین نشان داده می‌شود.

در این جنگ‌ها و رشادتها سعی بر آن بوده تا ایمان و برتری قوای مسلمانان در مقابل دشمنان سرزمین ایران چه در جنگ‌های اسطوره‌ای شاهنامه و چه در دوران‌های متأخر حمله مغولان و ترکان از خاور زمین ترسیم شود. گویی شاعر و نگارگر این اثر با توجه به مهر و علاقه و محبت اهل بیت در دل مردمان، پیشوای اول مسلمانان را در مقابله با ویرانگران سرزمین ایران و در حمایت از مردم و مظلومان قرار داده تا تسکینی بر دردهای آنان باشد.

۴۰- نه خدا توانمش خواند نه بشر توانمش گفت
متحیرم چه نامم شه ملک لافنی را
(از اشعار محمدحسین بهجت تبریزی، معروف به شهریار).

از یاوران و دلیران سپاه اسلام که در خاوران‌نامه بسیار از او یاد شده ابوالمحقن ثقفی^{۴۱} است. محجن به معنای عصا است. او یکی از اصحاب پیامبر (ص) بود که در فتح مکه پیامبر عصای او را گرفت و بت‌ها را شکست و از آن پس به او لقب ابوالمحقن دادند. او از سرداران سپاه اسلام در جنگ نهاوند با ایرانیان بود که در همین جنگ مجروح شد و فوت کرد و در گورستان سرخاب در استان آذربایجان شرقی دفن شد.^{۴۲}

در نگاره بعدی (تصویر ۸) ابوالمحقن را در میدان جنگ در حالی که با نیزه مردی را رو به آسمان بلند کرده نشان می‌دهد در حالی که دو مرد از سپاه دشمن در حال تیرانداختن به سمت او هستند. همچون شاهنامه که در کنار پهلوانان و قهرمان اصلی، پهلوانان دیگری نیز به رزم می‌پردازند،^{۴۳} در خاوران‌نامه نیز دلاوران سپاه اسلام در هر حال مولا و مقتدای خویش را تنها نمی‌گذارند و صحنه‌های بسیاری از آن‌ها تصویر شده که در حال مبارزه با سپاه دشمن هستند. در برخی از نگاره‌ها امام علی (ع) نیز حضور دارد و نظاره گر سپاهیان است. در این نگاره سردار سپاه همراه لشکر در مرکز و در حال رسوخ بر سپاه دشمن تصویر شده است. گویا نگارگر با تصویر شخصیت‌های مورد نظر خود در مرکز نگاره، آن‌هم با جزئیات بیشتر، سعی بر تأکید نیروی قوی و قابل توجه آن‌ها و اهمیت این اشخاص از لحاظ ملی و مذهبی بوده است.

ابیات نقل شده در داستان^{۴۴}، نشان از دلیری و شجاعت مردان سپاه حضرت علی (ع) و مهر و محبت آن حضرت نسبت به سرداران سپاه خویش است. وجود و بروز این خصوصیات از لحاظ ملی (چه در دوران پیش از اسلام و چه بعد از اسلام) و مذهبی برای ایرانیان بسیار حائز اهمیت و مورد توجه بوده است، چه بسا از ویژگی‌های نیکان روزگار، شجاعت، دلیری و مهر و محبت الهی در قلب‌هایشان است.

تمامی این ویژگی‌ها در نگاره بعدی (تصویر ۹) که مالک‌اشتر^{۴۵}، سردار بزرگ سپاه حضرت علی (ع) را، در حال مبارزه در میدان جنگ نشان می‌دهد، دیده می‌شود. در این نگاره مالک‌اشتر را نیز در مرکز تصویر در حالی که فردی را بر بالای سر بلند کرده، رو به سمت سپاه دشمن که با شمشیرهای از نیام بیرون کشیده شده در پشت تخته سنگ‌ها پنهان شده‌اند، نشان می‌دهد.

در این نگاره امام علی (ع) با پوششی عادی و در کنار دیگر افراد سپاه از پشت صخره‌ها در حال نظاره رزم مالک‌اشتر است و بیرق سپاه اسلام نیز همچون اکثر نگاره‌های خاوران‌نامه برافراشته است. نگارگر سعی بر آن داشته تا نیروی فوق‌العاده و برجسته یاران و دلاوران حضرت را نشان دهد. از این رو مالک را در صحنه با جزئیاتی بیشتر و بهتر به تصویر کشیده است. چرا که پهلوانان و قهرمانانی از سپاه اسلام چون مالک‌اشتر نبعی جز به نام خدا و برای پیروزی اسلام شمشیر نمی‌زنند و در صحنه‌های نبرد، جز رشادت و پایمردی را نمی‌توان از این دلاوران دید. تصویر هاله نورانی بر دور سر حضرت در تمامی نگاره‌های خاوران‌نامه و بیرق سپاه اسلام، گویای نماد مذهبی و نشان روحانیت و قداست حضرت و سربلندی و سرافرازی سپاه او در جنگ‌ها است.

مضامین ملی، مذهبی و اجتماعی

بخش دیگر نگاره‌های خاوران‌نامه با مضمون ملی و مذهبی، ۵ تصویر را به خود اختصاص داده است نخستین نگاره جبرئیل را در میدان جنگ و در کنار حضرت علی (ع) نشان می‌دهد (تصویر ۱۰). وجود فرشته در فرهنگ ایران پیش از اسلام نماد پیر و راهنما است، که واسطه‌ی دیدار با اهورامزدا و در واقع ارتباط با اصل و مبدأ نورانیت به شمار می‌آمده است. این نماد در عرفان اسلامی نقش اساسی در هدایت نفس انسان به سوی نورالانوار دارد. فرشته همان جبرئیل یا نوراقرب و یا صورت مثالی سال به شمار می‌آید و در فرهنگ اسلامی بارزترین مثال دیدار نفس مطمئنه یا روح طیبه با نور اقرب یا عقل اول، جبرئیل است.^{۴۶}

در این نگاره جبرئیل بر حضرت علی (ع) در میدان جنگ نازل می‌گردد و از معجزه حضور او، شمشیر دشمن در هوا معلق می‌ماند. این واقعه یادآور نقش فروهرها در میادین جنگ و یاری پرهیزکاران است. در عقاید زرتشتیان فروهرها یا فرشتگان در میادین جنگ نیروی دشمن را بی‌اثر می‌کردند و یاری خواستن از آنان باعث پیروزی رهروان اهورامزدا می‌گشت که همین مفهوم در قرآن به عنوان امداد غیبی در جهاد و پیروزی حق علیه باطل آورده شده است.^{۴۷} نشان کلمه الله بر بالای بیرق سپاه اسلام خود گویای ارتباط آن‌ها با عالم بالا و مبدأ خیر و نیکی است که در بالاترین قسمت صفحه قرار گرفته است. در این نگاره امام علی (ع) همچون دیگر نگاره‌ها با پوششی عادی و هاله‌ای نورانی که نشان از ارتباط معنوی با مبدأ نورانیت دارد، سوار بر اسب با

۴۱- نام او «قدمه بن حصین تمیعی» بوده است. 42-<http://www.fardi.net/essay/Essays-html/sorxab.htm> . 14/12/86 14: 8.

۴۳- جهت دیدن نمونه‌ای از این گروه در شاهنامه، «صحنه‌ای از نبردهای دلیرانه»، ر. ک به اولگ گرابر، مروری بر نگارگری ایرانی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳، ص ۵۲.

۴۴- سرانجام ابوالمحقن رزم‌ساز سنان کرد و بر کوش تازی و راز چو تنگ اندر آمد بتنگ سوار بزد بر بر و سینه شهریار سر نیزه آمد ز پشتش برون بر وی اندر آمد و کردش نگون چنان برگرفت ز زمین خدنگ که گفتی یکی پشه دارد بچنگ چو حیدر چنان دید آواز داد که ای شیرمرد آفرین بر تو باد هزار آفرین بر چنان مادری که همچون تو زاید بلند اختری

۴۵- مالک فرزند حارث بن عبد یغوث نبعی معروف به مالک‌اشتر و از اهالی یمن بود که در زمان رسول خدا (ص) به دین اسلام روی آورد. او از یمن به کوفه رفت و همان‌جا ساکن گردید و چون مردی شجاع و دلاوری با تقوا در جنگ‌ها و فتوحات اسلامی شرکت داشت. در زمان خلافت امیرمؤمنان (ع) بسیار تلاش کرد و با آن حضرت بیعت نمود و از سرداران بزرگ سپاه آن حضرت گردید و رابطه دوستی عمیقی میان ایشان و حضرت علی (ع) بود. او قهرمان قهرمانان و بازوی توانمند و دست راست امیرمؤمنان (ع) در زمان مرگ آن حضرت بود.

برگرفته از پایگاه اینترنتی آیت‌الله ناظم‌زاده قمی‌ساعت) www.nazem2.com/post/86/12/45:11,26

۴۶- مهناز شایسته‌فر، تاجی کیانی، بررسی نمادهای نور و فرشته‌ی راهنما یا پیر فرزانه در فرهنگ ایران و نگارگری دو دوره تیموری و صفوی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، سال اول، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۴، صص ۳۶-۳۵. ۴۷- همان، ص ۴۶.

تصویر ۹ نظاره حضرت علی (ع) بر نبرد مالک.

تصویر ۸ ابوالمحسن دشمن را بر سر نیزه می‌کند.

تصویر ۱۱ در آمدن جبرئیل میدان گاه جنگ.

تصویر ۱۰ معجزه نمودن حضرت رسول (ص).

جزئیات و بسیار زیبا تصویر شده است و بالای سر امام علی (ع) در مقابل فردی از سپاه دشمن که شمشرش در هوا معلق مانده، جبرئیل امین حضور دارد که گویای تسلط قوای الهی بر تمامی صحنه است.

در نگاره‌ای مشابه در خاوران‌نامه (تصویر ۱۱) معجزه‌ای مربوط به حضرت رسول (ع) به تصویر شده است. حضرت رسول (ص) زمانی که به مسجد حجاز می‌آید بسیار نگران موقعیت و عاقبت حضرت علی (ع) در نبرد با دشمنان است. جبرئیل بر او نازل می‌شود و حجاب‌ها را برداشته تا آن بزرگوار شجاعت حضرت علی (ع) را در کارزار جنگ در خاور زمین ببیند. وجود هاله نورانی بر دور سر هر دو بزرگوار و تصویر جبرئیل، نشان از ارتباط الهی با خداوند دارد. حضرت محمد (ص) در حالی که در ایوان مسجد ایستاده، حضرت علی (ع) را در میدان جنگ با هزاران کشته نظاره می‌کند. عمارت مسجد که بر روی دیوارهای آن عباراتی به خط بنایی نوشته شده^{۴۸} و کتیبه‌ای با عبارت «اللَّهُ هُوَ فِي اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ فَنَّا»^{۴۹} بالای سردر ورودی آن، همگی نشان از توانایی سپاهیان اسلام و ضعف و ناتوانی دشمنان است. نگارگر در این تصویر پیامبر (ص)، جبرئیل و امام علی (ع) را در مرکز و در قاعده‌ای مثلثی تصویر کرده، تا گویای ارتباط معنوی و روحانی این سه با هم باشد.

در نگاره‌ای مشابه در ابتدای نسخه خطی شاهنامه شاه طهماسبی مربوط به دوران صفوی، نگاره‌ای با عنوان کشتی شیعه است، که شاعر باورهای مذهبی خود را تشریح می‌کند. مثالی از مسافران محکوم به فنا که بر هفتاد کشتی سوار شده و هفتاد نوع مذهب بشری را حمل می‌کنند و در زیباترین کشتی، خاندان مقدسه شیعه سوار هستند. تمام فرقه‌ها و مذاهبی که فردوسی شاعر، آن‌ها را هفتاد نوع، تخمین زده به دریای ابدیت می‌پیوندند و تنها شیعیان در سلامت و امنیت به ساحل نجات می‌رسند. پیامبر (ص) و امام علی (ع) و دو شخصیت دیگر که احتمالاً امام دوم و سوم (ع) هستند، همگی با هاله‌ای نورانی ترسیم شده‌اند و در گوشه سمت راست تصویر، خورشید نورافشانی می‌کند که می‌تواند نمادی از درخشش قوانین اسلام در نظر گرفته شود که آسمان تاریک زندگی را روشن می‌کند.^{۵۰}

این تأثیر پذیری به نگرش شاعر باز می‌گردد، چرا که فردوسی در نقطه‌ای ایستاده که باور دینی و ایمان مذهبی او با گوهر جانش آمیخته شده است. گویی محبت او نسبت به پیامبر (ص) و علی (ع) سروده‌ای به قلم او نیست، بلکه پاره‌ای از جان اوست که بر کاغذ نقش بسته است. رمز بقای فردوسی نیز همین است. بر اساس گفتار فردوسی اندر ستایش پیامبر (ص)، تردیدی نیست که او انسانی دین‌باور و شیعه بوده است. اندیشه او درباره خداوند متعال، آفرینش جهان و طبیعت و انسان، آفرینش خرد، برانگیخته شدن پیامبر اسلام (ص) و حمایت حضرت علی (ع) در شاهنامه قابل توجه و ستودنی است. برخی از شخصیت‌های شاهنامه و داستان‌های شگفت‌انگیزش، همواره متناسب با برخی از داستان‌های انبیاء، در ذهن خوانندگانش تداعی می‌شود. از این رو مردم داستان‌های شاهنامه را روایتی دیگر از همان داستان‌های قرآن می‌دانسته‌اند.^{۵۱} تفاوت این نگاره با نگاره خاوران‌نامه در آن است که چهره ائمه (ع) پوشیده و پنهان است.

نگاره دیگر خاوران‌نامه که باز هم در آن تصویری از پیامبر (ص)، خاتم رسولان به نمایش گذاشته شده، (تصویر ۱۲) در ارتباط با نگاره معراج آن حضرت به عنوان یکی از معجزات و وقایع مهم زندگانی ایشان، تصویر شده است. معراج شبانه و معجزه‌آسای پیامبر اکرم (ص)، به جهت اهمیت موضوع نزد شیعیان در دوران‌های مختلف در نسخ بسیاری مصور شده است که در همگی آن‌ها پیامبر (ص) سوار بر براق^{۵۲} و در حالی که جبرئیل آن مرکب را هدایت می‌کند و سایر فرشتگان نیز او را همراهی می‌کنند تصویر شده است. در این نگاره نیز پیامبر (ص) سوار بر مرکب و در پیشاپیش او جبرئیل راهنما، تصویر شده و تمامی صفحه با ابرهای اسفنجی طلایی که نشان از نور بی‌کران الهی در ظلمت شب‌هاست، پوشیده شده است.

در حکمت ایران باستان نیز که حکمت نور است، از خداوند متعال به «نور بی‌پایان» یاد شده است. در عرفان و حکمت اسلامی نیز نور اهمیت به‌سزایی داشته است. از جمله حکمت مشائون و حکمت اشراق برگرفته از حکمت نوری ایران باستان بوده است. همچنین در قرآن از خدا به عنوان نور آسمان‌ها و زمین یاد شده است. آن‌چه که در حکمت زرتشت به نام امشاپسندان و ایزدان نام دارد، در فلسفه منشأ عقول مجرده و در قلمرو حکمت اشراق از سوی شهاب‌الدین سهروردی، انوار سپهبدی نامیده شده و از وجود یکتا و مبدأ نور (روشنی بی‌پایان) به نورالانوار یاد شده است.^{۵۳}

در نگاره فوق نیز نقش جبرئیل به عنوان راهنما و رابطی با نور الی‌الله و خداوند است. پیامبر اکرم (ص) در معراج با راهنمایی ملک اقرب (جبرئیل) از طبقات عرش گذر می‌کند و با صدر مثالین (مینوی) یا همان فرشتگان محشور می‌شود و به عرش اعلی (روشنی بی‌پایان) می‌رسد که در واقع رجعتی به مبدأ نورانی و وحیانی است، همان پیوستن نفس نورانی حضرت با نور خداست، و معراج، تمثیلی از

۴۸- به عقیده گرابار در این صفحه، کلمه علی (ع) با تبحر و درایت هنرمندان‌های، مشکل خاص چگونگی پر کردن فضای مربع را برطرف کرده است (مهناز شایسته‌فر، هنر شیعی، تهران، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۸۷).

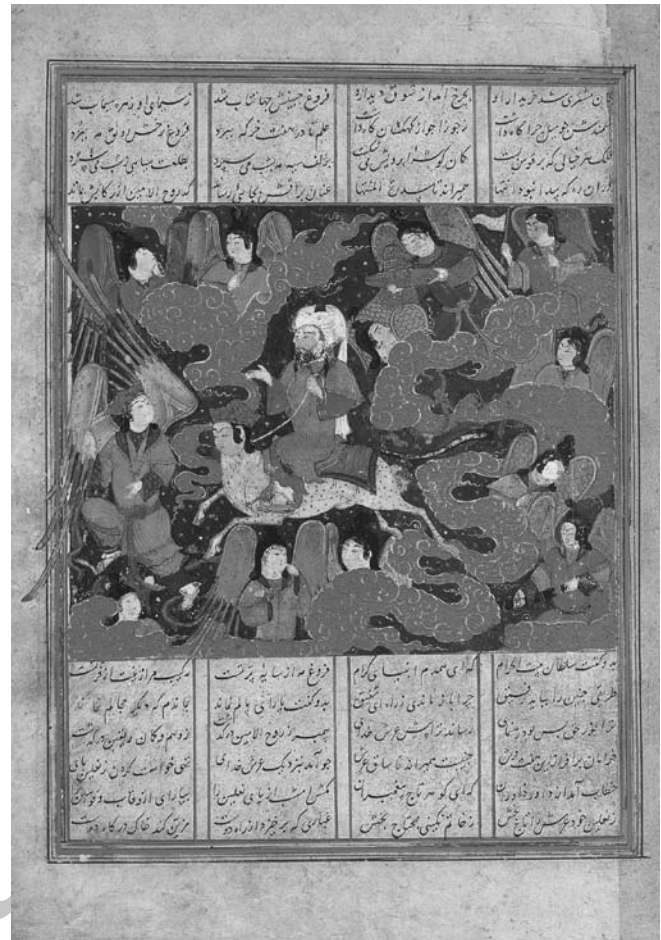
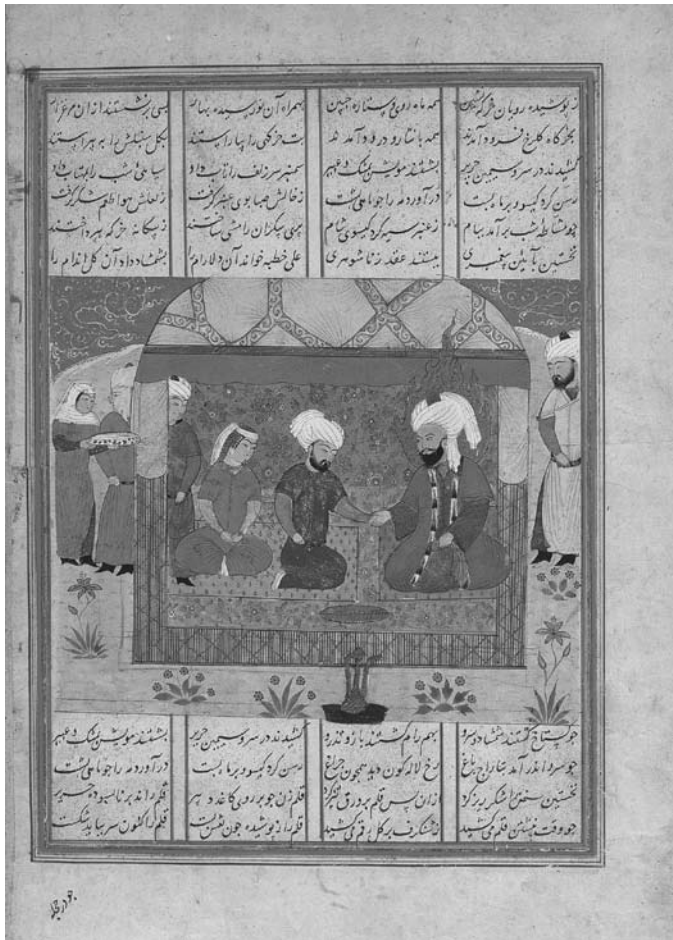
۴۹- این کتیبه بیان می‌کند «ابدیت مخصوص الله عزوجل است» مضمون این کتیبه در ارتباط با میدان نبرد است، همه‌چیز جهان فناشدنی است به جز «الله» که بی‌پایان و ازلی است (همان، ص ۸۷).

۵۰- برای دیدن تصویر ر.ک. به: مهناز شایسته‌فر، هنر شیعی، تهران، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۱۴۹.

۵۱- سید عطاالله مهاجرانی، حماسه فردوسی، نقد و تفسیر نامورنامه، پیشین، صص ۱۵۲ و ۲۳۱.

۵۲- مرکب حضرت محمد (ص) در سفر معراج.

۵۳- مهناز شایسته‌فر، تاجی کبانی، بررسی نمادهای نور و فرشته‌ی راهنما یا پیر فرزانه در فرهنگ ایران و نگارگری، پیشین، صص ۳۴ و ۳۲.

این پیوستن است. ۵۴

این حسام در بخشی از این داستان، توصیفی زیبا از شخصیت والا و برجسته پیامبر (ص) به عنوان خاتم پیامبران دارد که در چنین شبی به بالاترین درجه عرش کبریایی می‌رسد.^{۵۵} یکی دیگر از نگاره‌های خاوران‌نامه، امام علی (ع) را در حال شرکت در مراسم و آیین ازدواج و در میان مردم نشان می‌دهد (تصویر ۱۳) نگاره‌ای که در آن امام علی (ع) زن و مرد جوانی را به عقد یکدیگر درمی‌آورد. حضرت علی (ع) در میان یارانش حضور می‌یافت و شیوه صحیح و اسلامی آن را به مردم می‌آموخت و این گوشه‌ای از ابعاد شخصیت و سیره امام علی (ع) را نشان می‌دهد. در این تصویر خیمه‌ای قرار دارد که ماجرابی که گویی در یکی از سفرهای حضرت و در سرزمینی دیگر، اتفاق افتاده را روایت می‌کند. در سمت راست تصویر امام علی (ع) در حالی که دست مردی را که بنا به روایات خود کتاب، از یاران ایشان است در دست دارد و به همراه زنی از قبیله‌ای دیگر، خطبه عقد آن‌ها را جاری می‌کند.^{۵۶}

داستان این نگاره یکی از جنبه‌های ملی و مذهبی و آیینی نزد تمامی جوامع و مذاهب در دنیا است، بویژه در اسلام که بر امر ازدواج بسیار تأکید شده است. خواندن خطبه عقد توسط حضرت علی (ع) به عنوان رهبر و پیشوا و مردی عادل و متدین و الهی برای هر زوجی آرزوست. وجود گل‌ها و سبزه‌ها در این تصویر و تزیینات گل و بته در داخل خیمه گویای شکوه شکل‌گیری این پیوند مبارک است. حضرت در این تصویر، با توجه به مضمون داستان، با لباسی فاخر و چهره‌ای زیبا ترسیم شده است.

آخرین نگاره مربوط به یاری رساندن خضر نبی به امام علی (ع) و یارانش است. این نگاره (تصویر ۱۴) امام علی (ع) را به همراه ابوالمحقجن، مالک و چند تن از یارانش را در دریا در حالی که بر روی سپرهایشان شناورند نشان می‌دهد. حضرت خضر (ع) یکی از انبیاء الهی است که با نوشیدن آب حیات، عمری جاودانه یافت.

تصویر ۱۲ راست، معراج پیامبر (ص).

تصویر ۱۳ چپ، مجلس عقد در محضر امیر مؤمنان (ع).

۵۵- در آن ره که پیدا نبود آنها
همیراند تا سدره المنتها
عنان براقش بجایی رساند
که روح الامین از رکابش بماند
بدو گفت سلطان بیت‌الحرام
که ای همدم اینیای گرام
ترا نور حق بس بود رهنمای
رساند ترا پیش عرش خدای
خطاب آمد از داور داوران
که ای گوهر تاج پیغمبران
ز نعلین خود عرش را تاج بخش
ز خاتم نکتی بمحتاج بخش
غباری که برخیزد از راه دوست
مزین کند خاک درگاه دوست
۵۶- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان، پیشین، ص ۱۱۷.

تصویر ۱۴ در آمدن حضرت خضر (ع) به یاری امیرمؤمنان (ع).

نگارگر، خضر نبی را با محاسن سفید و هاله‌ای نورانی دور سر، نشان داده و آن را نشانه‌ای برای دانایی و فرزنگی وی قرار داده است. او در حال کشیدن سپری است که حضرت امیر بر روی آن نشسته است. او با کشیدن سپرها به سمت خشکی آن‌ها را نجات می‌دهد. به نظر می‌رسد این واقعه از جمله وقایع افسانه‌ای خاوران‌نامه باشد که از شاهنامه الهام گرفته و احتمالاً خضر نبی جایگزین شخصیتی در شاهنامه، همان سیمرغ^{۵۷}، نجات‌دهنده و گره‌گشای مشکلات زال و رستم، شده است.^{۵۸} نمونه‌های بسیاری از تصاویر حضور سیمرغ در شاهنامه وجود دارد.^{۵۹} مرغ‌ها همواره نمادی از شناخت و آگاهی برتر بوده‌اند. ترکیبی از انسان و فرشته، نه انسان کامل و نه فرشته‌ی کامل. چون اگر انسان می‌بودند با جهان و عالم برین رابطه نداشتند و اگر هم فرشته بودند چیزی به غیر از عادات آشنای مردم بودند.^{۶۰}

این نگاره از لحاظ مذهبی حائز اهمیت است. چرا که حضرت خضر (ع) با هاله‌ای نورانی که نمادی از روحانیت و قداست آن حضرت به عنوان یکی از پیامبران برگزیده است، ترسیم شده که نشان از ارتباط الهی امام علی (ع) و شخصیت بزرگوار آن حضرت دارد که از سوی دیگر انبیاء الهی نیز مورد توجه است. یکی از نکات زیبای تصویر، هاله‌های نورانی دور سر امام علی (ع) و حضرت خضر (ع) است که با دیگر نگاره‌ها تفاوت دارد. هاله‌ای با دو رنگ طلایی و قرمز که بر زیبایی آن افزوده است.

هنرمند در این تصویر خشکی را با حاشیه مدور و مزین با گیاهان نشان داده که اشاره به شکل کروی زمین دارد. وی از این طریق به نوعی، دو عنصر زمان و مکان را در هم می‌آمیزد و حضور حضرت خضر را توجیه می‌کند.^{۶۱}

۵۷- سیمرغ بعدها به هما، پرنده پیروزی اساطیر ایران تبدیل شد که به یاری و کمک انسان‌ها می‌شناخت. به احتمال زیاد سیمرغ حاصل نگرش ایرانیان به همای اساطیری است. سیمرغ دارای بعد انسانی (سخن‌گویی و پزشکی)، جانوری (ارتباط با شاهین در اوستا) و آسمانی (برای یاری انسان از آسمان فرود آمده) است. (کیهان، نگاهی به اساطیر و کارکرد آن‌ها، وبلاگ پرنده نیلگون، ۸۶/۱۲/۲۷، ۱۱: ۵۵)

<http://parnian.persianblog.ir>

۵۸- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان، پیشین، ص ۱۱۹.

۵۹- جهت دیدن یکی از نمونه‌ها: «دیدن کاروانیان زال و سیمرغ راه از شاهنامه شاه تهماسبی، ر.ک به: استوارت کری ولش، نقاشی ایرانی: نسخه‌های نگاره‌های عهد صفوی، مترجم احمدرضا تقاء، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴، ص ۴۳.

۶۰- سمیه حسینی‌زاده، بررسی ساختاری تفاوت‌های هدهد عطار و مرغ آمین‌نیم، وبلاگ هدهد، ۸۶/۱۲/۲۷، ۱۱: ۳۰

www.mankalame.blogfa.com

۶۱- فاطمه صداقت، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان، پیشین، ص ۱۱۹.

نتیجه‌گیری:

خاوران‌نامه اثر برجسته ابن حسام خوشفی، اثر مهم تقلیدی، مهم در ظاهر و مضمون، از شاهنامه فردوسی است. هدف این مقاله نشان دادن جلوه‌های حماسی، ملی و مذهبی در نگاره‌های خاوران‌نامه، در مقایسه با شاهنامه بوده است. با توجه به نوع و مضمون نگاره‌ها و دسته‌بندی که در ابتدای بحث در خصوص نگاره‌ها صورت گرفت می‌توان ادعا کرد که نگاره‌های خاوران‌نامه از حیث مضامین حماسی چه در ابعاد اسطوره‌ای و چه تاریخی و همچنین مضامین ملی و مذهبی برگرفته از شاهنامه کبیر فردوسی بوده است. اقتباس از مضامین، داستان‌ها و شخصیت‌هایی که ریشه در اساطیر و باورهای کهن ایرانیان دارد از ویژگی‌های نسخه خطی خاوران‌نامه ابوخوسفی است. مردم ایران از دیرباز با این داستان‌ها که با ظهور شاهنامه فردوسی جانی دوباره گرفت، انس داشته‌اند.

مضامین مورد بحث، توسط شاعران بعدی و به زیبایی مورد استفاده قرار گرفته و در این راستا ارتباط مورد قبولی میان شخصیت‌ها و نمادهای اسطوره‌ای و شخصیت‌ها و نمادهای برگرفته از مذهب و آیین اسلام برقرار کرده‌اند که جلوه‌های آن در اثر ابن حسام به خوبی قابل رؤیت است. یکی از وجوه مشترک خاوران‌نامه و شاهنامه فردوسی، وجود دشمنانی - چه در تاریخ اساطیر ایران و چه در دوره نگارش خاوران‌نامه - در سرزمین‌هایی در شرق ایران همچون توران در شاهنامه و جنگ و مصاف حضرت علی (ع) با شاهان و امیران خاور زمین بوده است.

به تصویر کشیدن اژدها و دیو به نشانه شر و اهریمن، برگرفته از نمادهای اسطوره‌ای ایران باستان است. وجود هاله‌های نورانی، پرچم با نشان الله، به تصویر کشیدن فرشته مقرب الهی، ائمه و پیامبران الهی همگی نشانه و نماد جلوه‌های مذهبی و شیعی است که در آن دوران مورد توجه مردم و به‌ویژه حاکمان تیموری و ترکمانان در ایران بوده است.

مکتب نگارگری شیراز از جمله مکاتبی است که اصالت فرهنگی این سرزمین به ویژه فارس را در خود دارد. از جمله ویژگی‌های آن، استفاده از رنگ‌های شاد و نشاط‌انگیز، دقت در جزئیات و ظریف کاری بر روی شخصیت‌های مطرح داستان و استفاده کمتر از فضا سازی در تصویر است که بر خلاف دیگر مکاتبی است که برای نقاشان، فضا سازی امری غالب بوده است و تمامی این ویژگی‌ها در نسخه شکفت‌انگیز حماسی، ادبی و مذهبی خاوران‌نامه قابل دستیابی است.

فهرست تصاویر

- ۱- نبرد حضرت علی (ع) با اژدها، منبع ۱، ص ۹۸.
- ۲- حضرت علی (ع) در مصاف با موجودات افسانه‌ای، منبع ۱، ص ۱۰۷.
- ۳- حضرت علی (ع) و گشادن صندوق عجایب، منبع ۱، ص ۱۰۹.
- ۴- نبرد دلدل با سپاه خاوران، منبع ۱، ص ۱۰۶.
- ۵- گشودن درب قلعه خیبر به دست حضرت علی (ع)، منبع ۱، ص ۶۱.
- ۶- کمند انداختن کفار به سوی حضرت علی (ع)، منبع ۱، ص ۷۵.
- ۷- حضرت علی (ع) در مصاف با دشمنان، منبع ۱، ص ۸۸.
- ۸- ابوالمحقن دشمن را بر سر نیزه می‌کند، منبع ۱، ص ۸۹.
- ۹- نظاره حضرت علی (ع) بر نبرد مالک، منبع ۱، ص ۱۴۹.
- ۱۰- در آمدن جبرئیل میدان‌گاه جنگ، منبع ۱، ص ۸۰.
- ۱۱- معجزه نمودن حضرت رسول (ص)، منبع ۱، ص ۸۶.
- ۱۲- معراج حضرت محمد (ص)، منبع ۱، ص ۱۵۲.
- ۱۳- مجلس عقد در محضر امیرمؤمنان (ع)، منبع ۱، ص ۱۰۲.
- ۱۴- در آمدن حضرت خضر (ع) به یاری امیرمؤمنان (ع)، منبع ۱، ص ۱۰۳.

فهرست منابع

- ۱- انوری، سعید، مقدمه خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی بیرجندی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
- ۲- بینون، لورنس، ویلکینسون، ج.و.س و گری، بازیل، سیر تاریخ نقاشی ایران، محمد ایرانمنش، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- ۳- پاکباز، روئین، نقاشی ایران از دیروز تا امروز، تهران، نشر نارستان، چ اول، ۱۳۷۹.
- ۴- خائفی، عباس، واقعیت اسطوره در شعر ابن‌حسام خوشفی، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال اول، شماره ۱، انتشارات دانشگاه فردوسی، بیرجند، ۱۳۸۰، صص ۵۶-۵۱.
- ۵- خواجوی کرمانی، محمدبن علی، دیوان اشعار، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، انتشارات پاژنگ، ۱۳۷۰.
- ۶- شایسته‌فر، مهناز، تاجی، کیانی، بررسی نمادهای نور و فرشته راهنما یا پیر فرزانه در فرهنگ ایران و نگارگری، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال اول، شماره ۲، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۴، صص ۲۹-۵۰.
- ۷- شایسته‌فر، مهناز، عنصرالوهیت در نگارگری عصر تیموری، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، به اهتمام دکتر محمد خزایی، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۲، صص ۱۷۶-۱۴۳.
- ۸- شایسته‌فر، مهناز، هنر شیعی، تهران، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.
- ۹- شریف‌زاده، عبدالمجید، تاریخ نگارگری در ایران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۵.
- ۱۰- صداقت، فاطمه، نسخه خطی خاوران‌نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، شماره ۴، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۵، صص ۱۲۰-۱۰۳.
- ۱۱- فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، تصحیح ژول مول، تهران، انتشارات بهزاد، چ هشتم، ۱۳۷۵.
- ۱۲- کنبای، شیلا، نگارگری ایرانی، مهناز شایسته‌فر، تهران، مطالعات هنر اسلامی، چ اول، ۱۳۸۱.
- ۱۳- کری ولش، استوارت، نقاشی ایرانی، نسخه‌های نگاره‌های عهد صفوی، مترجم احمد رضا تقاء، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴.
- ۱۴- گرابر، اولگ، مروی بر نگارگری ایرانی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳.
- ۱۵- لطیفیان، نارملا، بررسی ویژگی‌ها و مطالعه تطبیقی نگاره‌های ایرانی در دوران تیموری و صفوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، استاد راهنما: مهناز شایسته‌فر، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱.
- ۱۶- مرادی، حمیدالله، تازیان‌نامه پارسی (خلاصه خاوران‌نامه)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲.
- ۱۷- مهاجرانی، سید عطاالله، حماسه فردوسی نقد و تفسیر نامورنامه، تهران، انتشارات اطلاعات، چ اول، چ دوم، ۱۳۷۷.
- ۱۸- یاحقی، محمد جعفر، فرهنگی اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶.

سایت‌ها:

- 19- <http://fa.wikipedia.org/wiki> .
- 20- www.nazem2.blogfa.com/post
- 21- www.fardi.net/essay/Essays
- 22- <http://www.tahoor.com>
- 23- <http://www.shafghi.com>
- 24- www.mankalame.blogfa.com
- 25- <http://parnian7.persianblog.ir>